

TOGO

verilmeyen Natchaba, Benin'e sığınmak zorunda kaldı. Eyadéma'nın oğlu Faure Gnassingbé babasının makamına oturabilmek için kendisini meclis başkanı seçtiyse de muhalefetin karşı çıkması üzerine meclis başkanlığına Natchaba'nın yardımcısı el-Hâc Abbas Bonfoh getirildi. Alman sömürgeciliği döneminde Togo'nun en etkileyici simalarından biri İmam İmoru denilen el-Hâc Ömer b. Ebû Bekir idi ve bu dönemde ülkede mevcut dört caminin başımamı kabul ediliyordu. Modjolobo adıyla tanınan el-Hâc Bukari'nin tebliğ faaliyetleri de etkili oldu. Ancak 1946 yılında bir misyonere karşı yapılan taşkınlık sebebiyle tutuklandı ve 1961'de hapishane- de öldü.

Togo Müslümanları Birliği tarafından Lomé, Kara, Sokodé, Tchamba, Bafilo, Mango, Kpalimé ve Dapaong'da inşa edilen sekiz medresenin yanı sıra Arapça ve Fransızca eğitim veren okullar bulunmaktadır. Ayrıca Libya ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin katkılarıyla Lomé İslâm Kültür Merkezi, İslâm Kalkınma Bankası tarafından da bir İslâmî eğitim kompleksi inşa edildi. İslâm Konferansı Teşkilâtı'nın 1974 yılı Şubat ayında Lahor'da, aynı yılın haziran ayında Kuala Lumpur'da yapılan toplantılarında temsil edilen Togo 1997'de İslâm Konferansı Teşkilâtı'na resmen üye oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

J. M. Cuoq, *Les musulmans en Afrique*, Paris 1975, s. 229-235; R. Delval, *Les musulmans au Togo*, Paris 1980, tür.yer.; P. Clarke, *West Africa and Islam*, London 1982, s. 174-175; B. G. Martin, "Les tidjanis et leurs adversaires: développements récents de l'islam au Ghana et au Togo", *Les ordres mystiques dans l'Islam: Chemine- ments et situation actuelle* (ed. A. Popovic - G. Veinstein), Paris 1985, s. 283-291; J.-C. Barbier - B. Klein, *Sokodé: Ville multiculturelle du Nord-Togo*, Paris 1997, s. 78-87; J.-C. Barbier, "El-Hadj Bukari dit «Modjolobo» ou la guerre des fétiches à Sokodé", *Islam et sociétés au sud du Sahara*, sy. 5, Paris 1991, s. 73-102; L. Ph. Bolouvi, "Les apports linguistiques et culturels arabo-islamiques dans les langues du Togo", *La civilisation islamique en Afrique de l'ouest communication du symposium international* (ed. S. Dieng), İstanbul 1999, s. 387-393; D. Westermann, "Die Verbreitung des Islam in Togo und Kamerun", *WI*, II/4 (1914), s. 188-279; K. S. Sidza, "Islam in Togo: Evolution and Expansion of Islam in Togo", *Bulletin on Islam and Christian-Muslim Relations in Africa*, VII/1, Birmingham 1989, s. 1-12; VII/2 (1989), s. 1-26; a.m.f., "l'Islam et les relations islamo-chrétiennes au Togo", *Islamochristiana*, XXIV, Roma 1998, s. 103-135; H. Weiss, "German Images of Islam in West Africa", *Sudanic Africa*, sy. 11, Bergen 2000, s. 53-93; Comi M. Toulabor, "Togo", *El²* (Fr.), X, 598-600; Behcet Muhammed, "Tûğû", *el-Mevsû'atü'l-'Arabiyye*, Dimaşk 2003, VII, 157-162.

AHMET KAVAS

TOHÂRİSTAN

(طخارستان)

Ceyhun nehrinin
yukarı havzasında
tarihî bölge.

Kaynaklarda Tokaristan, Tuharistan, Tohayristan, Tu-ho-lo gibi farklı şekillerde geçen bölge, ismini Tohar adı verilen bir kavimden almıştır. Toharîler, Eskiçağ'da Greko-Baktrian İmparatorluğu'nu yıkan kabileler arasında zikredilmiştir. Dar anlamda Tohâristan sınırlarını en doğru biçimde IV. (X.) yüzyıl İslâm coğrafyacılarından İstahrî verir. Buna göre Tohâristan, Belh'in doğusunda ve Bedeşân'ın batısında, Ceyhun'un (Amuderya) güneyinde, Hinduş dağlarının kuzeyinde yer alan bölgedir. İslâm döneminde Tohâristan, geniş mânada Ceyhun'un yukarı mecrasının sağında ve solunda bulunan, Belh'e bağlı olan bütün dağlık bölgeleri kapsıyordu. Eski kaynaklarda Tohâristan Yukarı Tohâristan ve Aşağı Tohâristan olmak üzere iki bölgeye ayrılıyordu. Yukarı Tohâristan, Belh'in doğusu ile Ceyhun nehrinin güneyinde idi. Aşağı Tohâristan, Yukarı Tohâristan'dan daha doğuda ve Ceyhun nehrinin batısında yer alıyordu. İstahrî'ye göre Tohâristan'ın şehirleri şunlardı: Simincân, Hulm, Bağlân, Seklekend, Vervâlîz, Arman, Revan, Tâlekân, Sekimşet, Rüb, Saray, Âsam, Enderâb, Mezr, Kâh (*Mesâlik*, s. 275-276). IV. (X.) yüzyıl müelliflerinden Kudâme b. Ca'fer'e göre Merv'den ayrılan iki büyük yoldan birincisi Şâş'a ve Türk ülkelerine giderken ikincisi Tohâristan'a doğru uzanıyordu.

Taberî'de Sâsânîler tarihine ait bölümde II. Yazdicerd'in ölümünden (457) sonra İran tahtını ele geçirmek amacıyla yapılan savaşlar sırasında ilk defa Haytal adlı bir topluluktan bahsedilir ve Haytallar'ın (Heyâtile-Akhunlar / Eftalitler) Tohâristan'ı zaptettiği belirtilir (*Târîh*, II, 82). 557'de Akhun Devleti, Göktürk ve Sâsânî imparatorluklarının askerî harekâtı sonucu yıkılınca bölgede ortaya çıkan otorite boşluğunu Batı Göktürk Devleti'nin doldurmak istediği anlaşılmaktadır. 558 yılından sonra karışıklıkların baş gösterdiği Tohâristan bölgesine Batı Göktürk Devleti yöneticileri otoriteyi sağlamak üzere Tong Şad Tse-ki'yi gönderdi. Böylece Tohâristan'da Batı Göktürk Devleti idaresi başladı. Çin kaynaklarında Tohâristan'da Göktürk hâkimiyetine dair haberler arasında Hiuen-Tsang'ın hâtıratı önemli yer tutar. 630'da bölgeye gelen Budist hacı, Tohâ-

ristan hâkimi Tong Yabgu Kağan'ın ağabeyi Tardu'yu ziyaret etti. Tohâristan Yabguluğu, Batı Göktürk Devleti'nin hâkimiyetinde iken 630'dan sonra karışıklık dönemine giren bu devlette cereyan eden olaylardan dolayı biçimde etkilendi. 641 yılı sonunda Batı Göktürk Hakanı Tu-lu Kağan, rakibi Yabgu Kağan'ı Taşkent beyi vassasıyla ortadan kaldıranca Yabgu'nun taraftarları olan Nou-she-pi Türk boyları yeni Göktürk kağanını tanımadı ve çoğu Tohâristan bölgesindeki Türk boylarının yanına kaçtı. Bu olaya öfkelenen Tu-lu Kağan düzenlediği seferde Tohâristan'ı ağır şekilde cezalandırdı.

Batı Göktürk Devleti'nin hâkimiyeti döneminde Tohâristan yabguları Çin İmparatorluğu ile de temaslarda bulundu. Çin kaynaklarına göre bunlar, Ou-té devrinde (618-626) bir defa, Tchen-koan devrinde (627-649) iki defa Çin sarayına elçi gönderdiler. Tchen-koan döneminde yollanan elçilerden ilki 635 yılının beşinci ayında, ikincisi 645 yılının birinci ayında Çin'e gitti. İkinci elçilik münasebetiyle Çin kaynakları Tohâristan yabgusunun ismini kaydeder. Cha-po-lo adını taşıyan bu kişi muhtemelen Tardu Yabgu'dan sonra Tohâristan'ın üçüncü Türk hâkimiydi. Batı Göktürk Devleti zamanında Tohâristan'dan Çin İmparatorluğu'na 650 yılında bir elçi daha gönderildi. Yine Çin kaynağına göre bu elçi Çin sarayına günde 150 km. koşabilen deve kuşları hediye etti. 656-660 yıllarında Tohâristan Yabguluğu'nun idarî merkezi bugünkü Kunduz şehrinin güneyinde yer alan Vervâlîz idi. Yabguluğun 100.000 askerden oluşan bir ordusu mevcuttu. Yerleşik hayata geçmeye başlayan ülke sakinleri büyük çapta hayvancılık yapıyordu. İnanç bakımından Budizm'in ülkede büyük etkisi vardı. 659'dan sonra ülkenin bir kısmı Çin Yüe-çi hükümetinin idaresi altına girdi.

İslâm ordularının Tohâristan'a I. (VII.) yüzyılın ortalarından itibaren geldikleri anlaşılmaktadır. Belâzürî, Basra Valisi Abdullah b. Âmir'in Ahnef b. Kays'ı Tohâristan yöresine gönderdiğini ve Ahnef'in bölgede bazı yerleri fethettiğini kaydeder (*Fütüh*, s. 589). Ahnef b. Kays'ın bölgeye gelişi, Hz. Osman döneminde 650 yılı civarında son Sâsânî Hükümdarı III. Yazdicerd'in son direnişini kırmasının ardından gerçekleşti. Emevîler devrinde Ziyâd b. Ebîh'in emriyle sahâbî Hakem b. Amr el-Gıfârî kumandasındaki İslâm ordusu Aşağı Tohâristan ve Garcistan'a geldi; Ceyhun nehrini geçip Çağaniyân'a kadar ilerledi ve III. Yazdicerd'den sonra taht iddiasında bu-

lunan oğlu Firûz'u Çin topraklarına sürdü (47/667). 51'de (671) Rebi' b. Ziyâd el-Hârisî, Belh'i fethedip Çağâniyân'a kadar gitti. Bir süre sonra bölgede yabgunun desteğini alarak İslâm ordularını zorlayan Eftalit Prensi Tarham Nizek Belh'i aldıysa da Kuteybe b. Müslim tarafından ortadan kaldırıldı (91/710). Böylece müslüman Araplar, Belh'i merkez edinerek Aşağı Tohâristan'da egemenlik kurdular.

657-658 yıllarında Batı Göktürk Devleti'nin hakani Aşena Ho-lou, Çin İmparatorluğu ordularına karşı peş peşe yenilgiye uğrayınca ülkede doğrudan Çin'e bağlı mahallî hükümetler kuruldu. Benzer bir durum Tohâristan Yabguluğu'nda da görüldü; 661'de Tohâristan arazisinde yirmi beş mahallî hükümet teşkil edildi. Yabguya vali unvanı verildi. İki yıl sonra Tohâristan yabgusu Aşena Ou-she-po, Çin sarayına elçi olarak oğlunu gönderdi. Doğu Tohâristan'da Çin İmparatorluğu hâkimiyetinin VII. yüzyılın sonlarına kadar sürdüğü tahmin edilmektedir. Doğu Tohâristan Yabguluğu en parlak dönemini VIII. yüzyıl başlarında yaşadı. Bu sırada Doğu Tohâristan yabgusunun emrinde 212 yerleşim yeri bulunuyordu. Bu dönemin ortaya çıkmasında 690'da Batı Göktürk Devleti'nin yerine kurulan Sarı Türgiş Devleti'nin etkisinin olduğunu düşünmek mümkündür. 705'te iş başına geçtiği anlaşılan Yabgu Na-tu-ni-li Emevîler'e, Tibetliler'e ve Çin İmparatorluğu'na komşu olan ülkesini iyi şekilde idare etmeye çalıştı ve kardeşi Pou-lu'yu Çin sarayına elçi sıfatıyla yolladı (718). Onun saltanatının son yıllarında ülkenin batısındaki Emevî kuvvetlerinin akınları başladı. İslâm kaynaklarında, Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin Horasan valiliği zamanında Tohâristan'ın batı ve güney taraflarına 726'da akınlar yapıldığı kaydedilmektedir. Na-tu-ni-li'nin bu akınlar sırasında Emevîler'e esir düşmüş olması muhtemeldir. Zira 727'de Çin'e gönderilen Tohâristan yabgusunun mektubunda onun ismi geçmemektedir. Mektupta Emevîler'e karşı Çin'den askerî yardım talep edilmektedir.

726 yılından sonra Doğu Tohâristan'da Na-tu-ni-li Yabgu'nun yerine oğlu Kutluk Toen Tardu geçti. Onun döneminde Tohâristan, Çin İmparatorluğu'na hediye olarak atlar, katırlar, 200 çeşit ilaç, kıymetli taşlar ve cam eşya gönderiyordu. Buna karşılık Çin imparatoru 729'da Kutluk'a "Eftalit kralı ve Tohâristan yabgusu" unvanını verdi. Kutluk Toen Tardu zamanında Çin İmparatorluğu'yla iyi ilişkiler sürdü. Çin kaynaklarında belirtildiğine göre Kut-

luk, 730 yılının beş veya altıncı ayında Nanto adlı bir din adamını imparatorluk sarayına elçi gönderdi. Bu elçi de hediye olarak Çin sarayına ilaçlar sundu. 735'te Çin sarayına yeni bir elçi yollandı. Kutluk Toen Tardu devrinde Tohâristan'da Emevîler'le Kara Türgiş Hakani Sou-lou (Su-lu) arasında yoğun savaşlar meydana geldi. 737'de Su-lu Kağan, daha sonra Türk tarafına geçen Hâris b. Süreyc ve Huttel hâkimiyle beraber Emevîler'in Horasan Valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî'ye hücum etti. Başlangıçta müttefikler üstünlük sağladılarsa da Su-lu Kağan kumandanlarından Külçur (Kürsül) tarafından öldürülünce zaferi Esed kazandı. Kutluk Toen Tardu'nun bu savaşta yer alıp almadığı bilinmemekte, ancak onun 738'de Çin sarayına bir elçi gönderdiği kaydedilmektedir.

Kutluk Toen Tardu'nun yerine Che-li Mang-kia-lo geçti. Onun döneminde ülkeye Tibet baskısı gerçekleşti. Tohâristan'ın komşusu Kie-che ülkesi 749'da Tibetliler'i Tohâristan'a saldırmaya teşvik etti. Tohâristan yabgusu, Çin İmparatorluğu'ndan Kuça'daki askerî birliklerini kendisine yardım için göndermesini istedi. Çin imparatorunun yolladığı askerlerle birleşen Tohâristan ordusu Tibet ordusunu yendi. Tohâristan bu tarihten sonra da Çin'in dostluğuna önem verdi. 753 ve 754 yıllarında Çin İmparatorluğu'na elçiler gönderilmeye devam edildi. 755'te Çin İmparatorluğu, Ngan-lou-chan isyanı ile büyük sıkıntı içine girmişti. İmparator Hiuentsong, merkez Tchang-ngan'ı terkedip Se-tchan'a kaçınca oğlu Su-tsung yönetimi ele aldı ve komşu ülkelerden âsilere karşı yardım istedi. 757 yılının ilk aylarında Uygur ve Emevîler'den gelen yardımcı güçler yanında Tohâristan yabgusu da askerî birlikler gönderdi. Neticede Çin ordusu müttefik kuvvetlerle beraber isyanı bastırdı. Tohâristan Yabguluğu 759'da Çin sarayına yine bir elçi yolladı. Çin kaynakları Çin merkezine gelen bu son elçinin adını Ou-li-to şeklinde verir. Tohâristan Yabguluğu 759 yılından sonra da varlığını sürdürdü. Çin yıllıklarında yer alan haberlere Tibet ve İslâm kaynaklarında rastlanmamaktadır. İslâm kaynaklarında onların adından 871'de söz edilir. Bu tarihte Saffârîler'den Ya'küb b. Leys, Abbâsî Halifesi Mu'temid-Alellah tarafından Belh, Sistan, Sind ve Tohâristan valiliğine tayin edildi (Taberî, IX, 476).

Abbâsîler devrinde Belh ve Tohâristan, Bağdat'tan gönderilen kumandanlar tarafından yönetildi. Bununla birlikte uyg-

lamada yönetimi genellikle mahallî hânedanlar ellerinde tuttu. 286 (899) yılına kadar Belh'te hüküm süren Ebû Dâvûd Muhammed'e nisbet edilen Ebû Dâvûdîler (Bânicûrîler) hânedanı buna örnek verilebilir. Ardından Tohâristan Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular gibi büyük güçlerin mücadelesi alanlarından biri haline geldi. VI. (XII.) yüzyılın ilk yarısının sonları ile VII. (XIII.) yüzyılın başlarında bölgede hüküm süren Gurlular'ın Bâmiyân ve Tohâristan kolu 1215'te Hârizmşahlardan tarafından kaldırıldı. Bu tarihten sonra Tohâristan ülke adı olarak kaynaklarda geçmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 589, 593, 606, 612; İbnü'l-Fakîh, *Terceme-i Muhtaşari'l-Büldân* (trc. H. Mes'ûd), Tahran 1349 hş., s. 171-172; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı* (trc. Murat Ağan), İstanbul 2002, s. 70-74; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 82; V, 229; VI, 454 vd.; IX, 476; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (de Goeje), s. 202; İstahârî, *Mesâlik* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1368 hş./1990, s. 203-204, 216, 218, 275-276; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 108, 337-342; Gerdîzî, *Zeynü'l-aḥbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran 1366 hş., s. 41, 102, 554; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 23; E. Chavannes, *Notes additionnels sur les Tou-Kiue occidentaux*, Petersbourg 1903, tür.yer.; a.mlf., *Documents sur les Tou-Kiue (turcs) occidentaux*, Paris 1941, tür.yer.; V. V. Barthold, *Tezkire-yi Coğrafiyâ-yi Târîhî-yi İrân* (trc. Hamza Serdâver), Tahran 1308 hş./1929, tür.yer.; a.mlf., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s. 69-71, 207, 314, 361, 466; a.mlf., "Tohâristan", *İA*, XII/1, s. 399-400; a.mlf. - [C. E. Bosworth], "Tukhâristân", *El²* (İng.), X, 600-602; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 5, 75, 133, 187, 188; Hüseyin Salman, "Toharistan Türk Yabguluğu", *TDA*, sy. 65 (1990), s. 133-138; M. Longworth Dames, "Gürîler", *İA*, IV, 827; Emel Esin, "Amuderya", *DİA*, III, 98.

HÜSEYİN SALMAN

TOKADÎ, Hayreddin

(ö. 937/1530'dan sonra)

Halvetî şeyhi.

Hayatına dair yeterli bilgi yoktur. Kendisinden söz eden ilk müelliflerden Nev'îzâde Atâî ile (*Zeyli Şekâik*, s. 62) Şeyhî Mehmed Efendi (*Vekâyiü'l-fuzalâ*, s. 51) ve İbrâhîm Hâs (*Şabâniyye Silsilesi*, s. 65) onun Konrapalı (Düzce ile Bolu arasında bir yer) olduğunu belirtmiş, Atâî'nin çağdaşı Halvetî-Şabânî şeyhi Ömer Fuâdî ise doğum yeriyle ilgili herhangi bir bilgi vermeden Bolu'da faaliyeti gösterdiğini kaydetmiştir (*Menâkib-ı Şerifi Pir-i Halveti*, s. 39). *Tomar Halvetiyye* (s. 57, 62-63) ve *Sefine-i Evliyâ* (III, 512-513) gibi sonraki kaynaklarla bunlara dayanan çalışmalarda Hayreddin